

DR. CLASS

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ

ΤΑΣ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΤΗΣ ΕΡΛΑΓΤΗΣ
ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΥΤΟΥ

ΕΚ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ

ΥΠΟ

ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΗΡΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

1910

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΤΗ ΜΑΚΑΡΙΑΙ ΣΚΙΑΙ
ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΓΑ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δὲν δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν εὐθὺς ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς παρούσης πραγματείας τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, ἀλλὰ μόνον νὰ διακρίνωμεν βαθμηδὸν τὰ μέσα τῆς παραστάσεως αὐτῆς. Ὅπως ὅμως καὶ ἂν θελήσῃ τις νὰ ὀρίσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς θρησκείας, πρέπει νὰ ἔχῃ πάντοτε ὑπ' ὄψει, ὅτι τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, τοῦτ' ἔστιν αἱ πραγματικῶς ὑπάρχουσαι θρησκεῖαι τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν ὑπόκεινται εἰς φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν. Ἡ ἐμπειρικὴ αὕτη ἐπιστήμη τῆς θρησκείας δεῖται ἐπὶ τοῦ παρόντος πολλῆς ἐρεῦνης, ὡς προσλαμβάνουσα διὰ τῶν προόδων τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογίας, ὡς καὶ τῆς ἐθνολογίας, ὁσημέραι νέαν ὕλην. Ἀναπτυχθεῖσα δὲ οὕτως εἰς συγκριτικὴν τῆς θρησκείας ἐπιστήμην, καθίσταται ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύνολον τῶν θρησκειῶν τῆς ἀνθρωπότητος θέμα περίπου ὅμοιον λ. χ. πρὸς τὴν θεολογικὴν συμβολικὴν ἐν σχέσει πρὸς τὰ διάφορα θρησκευτικὰ δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Εἶτα ὅμως προχωροῦσα ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάσῃ θεωρίαν τινὰ τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας. Ἐνεκα τῆς στενῆς ταύτης σχέσεως μεταξὺ τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας θὰ προσπαθήσωμεν ἐν τῷ Α' κεφαλαίῳ διὰ τῆς ἐκθέσεως γεγονότων τινῶν καὶ θεωριῶν νὰ ὀρίσωμεν τὸ σημεῖον ἐξ οὗ πρέπει αὕτη νὰ ἀρχηται.

Α΄.

ΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1.

Αἱ στατιστικαὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν θρησκειῶν ἐπὶ τῆς γῆς δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὠρισμένα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν ὑπολογίζεται νῦν εἰς 400 περίπου ἑκατομμύρια, ὧν τὸ πλεῖστον μέρος ἀνήκει εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Ἀμερικὴν. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἰσλαμικοῦ ὑπολογίζονται εἰς 180 περίπου ἑκατομμύρια. Εἰσὶ δὲ συμφωτισμένοι πυκνότατα μὲν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ἐν τῇ βορείῳ Ἀφρικῇ, ἦττον δὲ πυκνῶς ἐν τῇ Ἰνδικῇ καὶ ταῖς Μαλαϊκαῖς νήσοις, τὰ δὲ 8 περίπου ἑκατομμύρια τῶν ὀπαδῶν τῆς Ἰσραηλιτικῆς θρησκείας εἰσὶ διεσπαρμένα εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἰσλαμικοῦ κατεχομένας χώρας. Ἡ Βραχμανικὴ θρησκεία περιορίζεται κυρίως ἐν τῇ Ἰνδικῇ, ὑποτίθεται δέ, ὅτι οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς εἰσὶ σχεδὸν τόσον πολυάριθμοι ὅσον καὶ τοῦ Ἰσλαμικοῦ· ὁ Βουδδισμὸς ἀνεπτύχθη μὲν ὡσαύτως ἐκεῖ, ἐπικρατεῖ δ' ὅμως ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἰνδικῇ, ἐν τῇ Σινικῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ Ἰαπωνίᾳ. Ἐν Σινικῇ ὑφίσταται οὗτος πρὸς ταῖς θρησκείαις τοῦ Κομφουκίου καὶ τοῦ Λαότσα, ἐν δὲ τῇ Ἰαπωνίᾳ ὡσαύτως πρὸς τὴν ἀρχαίαν τῆς χώρας ταύτης θρησκείαν. Ἄν λοιπὸν ὑπολογίσῃ

τις τὸν Βουδδισμόν εἰς 400-500 ἑκατομμύρια, τότε μένει ἄδηλον, ἂν οἱ ὄπαδοι τῶν τριῶν τούτων ἀρχαιοτέρων θρησκευτῶν συμπεριλαμβάνονται ἐν τῷ ἀριθμῷ τούτῳ ἢ μή, ὁ χωρισμὸς δ' ὅμως οὔτε ἐν τῇ Ἰαπωνίᾳ οὔτε ἐν Κίνῃ δύναται νὰ γίνῃ ὀριστικῶς. Αἱ λοιπαὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀπαριθμήσει οὐκ ἀναφερόμεναι θρησκείαι, ὧν τοὺς ὄπαδοὺς πολλοὶ ἐρευνηταὶ χαρακτηρίζουσιν ὡς Ἐθνικοὺς ἐν τῇ στενωτέρᾳ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, λέγεται ὅτι ἀριθμοῦσι περίπου 100—200 ἑκατομμύρια.

Σ. Μ. ὁ E. W. Schlagintweit ὑπελόγησε τῷ 1862 τὸν πληθυσμὸν τῶν ὄπαδῶν τοῦ Βουδδισμοῦ εἰς 341 ἑκατομμύρια, ὁ δὲ Lassen ἐν τῇ περὶ ἰνδιῶν ἀρχαιολογία αὐτοῦ 1873, ἀναφέρει Βουδδιστὰς 340 ἀπέναντι 337 ἑκατομμυρίων Χριστιανῶν.

Πληθυσμὸς τῶν μερῶν τῆς γῆς.

	Τετραγωνικά χιλιόμετρα	Ἀριθμὸς κατοίκων	Κάτοικοι ἐφ' ἑνὸς χιλιομέτρου
Ἐν Εὐρώπῃ	3729861	372925000	39
» Ἀσία	44142658	830558000	19
» Ἀφρικῆ	29207100	170050000	6
» Ἀμερικῆ	38334100	132718000	3
» Αὐστραλία καὶ Ἰνδιανία	9594426	5907000	26
» ταῖς Πολιτικαῖς χώ- ραις	4482620	82000	—
Ἐν ὅλῳ	135490765	152240000	11

2.

Ἐξαφανισθεῖσαι Θρησκείαι.

Ἐξαφανίσθησαν αἱ ἑξῆς θρησκείαι: Ἡ Αἰγυπτιακὴ θρησκεία, αἱ θρησκείαι τῶν Σημιτικῶν λαῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, αἱ θρησκείαι τῶν Ἑλλήνων, Ῥωμαίων, Κελτῶν, Γερμανῶν καὶ Λιθοσλάβων· τούναντίον δὲ σώζονται λείψανα τῆς ἀρχαίας Ἰρανικῆς θρησκείας τοῦ Ζωροάστρου, ὧν τὸ πλεῖστον μέρος ἄλλως δὲν ἀνήκει εἰς τὴν Περσίαν, ἀλλ' εἰς τὴν δυτικὴν ἐντεῦθεν τοῦ Γάγγου Ἰνδικήν. Εἰς τὰς ἑξαφανισθείσας θρησκείας ἀνήκουσιν ἐπίσης αἱ τῶν ἀρχαίων Μεξικανῶν καὶ Περουϊανῶν.

Πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν θρησκειῶν δὲν λαμβάνεται τόσον ὑπ' ὄψει ἡ φυσικὴ αὔξεις καὶ ἐλάττωσις ὅσον ἡ διὰ προσκλήσεως νέων ὀπαδῶν αὔξεις. Αὕτη ἡ πρὸς διάδοσιν καὶ προσηλυτισμὸν τάσις ἐκδηλοῦται ἐπὶ τοῦ παρόντος ἰδίως ἐν τῇ Χριστιανικῇ καὶ Μωαμεθανικῇ θρησκείᾳ. Ὁ Βουδδισμὸς ἐξήσκησεν ἄλλοτε μεγάλην προσηλυτικὴν ἐνέργειαν· κατὰ πόσον δ' ὅμως ἐξασκεῖ ταύτην καὶ σήμερον ἀκόμη, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Ἡ μὲν πρόοδος τοῦ Ἰσλαμισμού δεικνύται κατ' ἐξοχὴν μόνον ἐν Ἀφρικῇ, ἡ δὲ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας προχωρεῖ ἐκ πολλῶν σημείων συγχρόνως ἀνὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν Ὑφήλιον.

3.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ διακρίνωμεν ἐν τῷ πλήθει τῶν ὑπαρχουσῶν καὶ ὑπαρξασῶν θρησκειῶν ὠρισμένα εἶδη, ἥτοι

νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν μέθοδον τῆς ταξινομήσεως, στηρίζεται ἐπ' αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. Ἡ μέθοδος αὕτη δὲν ἔχει μὲν τὴν ἀξίαν, ἣν πρότερον ἀπένεμον αὐτῇ, δὲν εἶναι δ' ὅμως καὶ ὅλως ἀσήμαντος, ὅπως νῦν πολλάκις ὑπολαμβάνεται. Μεταξὺ τῶν τρόπων τῆς διαιρέσεως, οὓς δύναται τις νὰ ἐφαρμόσῃ ἐπὶ τῶν θρησκειῶν ὁ ἀπλούστατος συνίσταται ἐν τούτῳ, ἂν ἐν τινὶ θρησκείᾳ εἰς ἡ πλείονες θεοὶ λατρεύονται. Κατὰ ταύτην τὴν διαίρεσιν μονοθεϊστικαὶ εἰσι μόνον ἡ Χριστιανικὴ, ἡ Ἰσραηλιτικὴ καὶ ἡ Μωαμεθανικὴ θρησκεία, ἅπασαι δ' αἱ λοιπαὶ πολυθεϊστικαί. Ἀλλ' ἐὰν ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τὸ πρᾶγμα, ἀναφαίνονται δυσχέρειαί τινες, ὁ Βουδδισμὸς π. χ. δὲν εἶναι πολυθεΐα κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, καθ' ἣν περίπτου καὶ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία, ὁ Βούδδας δὲν ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν τῶν Βραχμανικῶν θεῶν, δὲν θεωρεῖ αὐτοὺς μόνον πλέον θεοὺς κυριολεκτικῶς, ἀλλὰ καὶ δὲν θέτει ἀντ' αὐτῶν νέους ἀνωτέρους θεοὺς⁽¹⁾. Ἐὰν ὅμως βραδύτερον αὐτὸς ὁ ἰδρυτὴς τῆς θρησκείας λατρεύηται ὡς θεὸς καὶ χαρακτηρίζηται π. χ. ὡς τοιοῦτος ἐφ' ὃν πάντες πεποίθασιν, θὰ ἠδύνατο τις νὰ ὀνομάσῃ τὴν θρησκείαν ταύτην ἐν τῇ νῦν μορφῇ αὐτῆς μονοθεϊσμόν. Οὐχ' ἦττον τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως, διότι ὑποτίθενται πολλοὶ Βουδδαι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ γνωστὸς

(1) Σ. Μ. ὁ Karl Friedrich Koe, ἐν τῇ Religion des Bodda, Berlin 1857, σελ. 214 λέγει: ὁ Βουδδισμὸς προχωρεῖ ἐν βῆμα περαιτέρω: δὲν ἀρνεῖται μόνον τὸ δημιουργικὸν τοῦ Βράχμα, ἀλλὰ καὶ τὴν αἰωνίαν ὕλην ἢ τὴν φύσιν, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι ἀθεΐα ἄνευ Θεοῦ, ἀλλ' ἀθεΐα ἄνευ φύσεως: εἰς τὴν θέσιν τοῦ Βράχμα καὶ τῆς αἰωνίου φύσεως εἰσέρχεται τὸ κενὸν ἢ ἡ ἀνυπαρξία ἢ ὡς ἡμεῖς ἠθέλομεν εἶπει τὸ μηδὲν ἢ τὸ χάος».

θεωρεῖται ὡς ὁ ἕβδομος. Ἐν τῇ γενικῇ δ' ἐννοίᾳ τῶν πολυθεϊστικῶν θρησκειῶν δύναται τις νὰ λάβῃ εὐρύτεραν διαίρεσιν, ἐρωτῶν ἂν πολλοὶ Θεοὶ ἀποτελῶσι διατεταγμένον θεῖον κόσμον, καὶ ἂν αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις αὐτῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων φέρωσιν ὡσαύτως τὸν τύπον πραγματικῆς τάξεως. Ἐκεῖναι δὲ αἱ θρησκεῖαι, ἐν αἷς ἡ τάξις φαίνεται, ἐλλείπουσα κατ' ἀμφοτέρας τὰς σχέσεις, χαρακτηρίζονται ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ὡς πολυδαιμονομαγικά· τὸ χαρακτηριστικὸν τούτων εἶναι, ὅτι πιστεύονται πνεύματα ἐπιδρῶντα ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, ὄντα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δυσμενῆ καὶ δύνανται νὰ ἀναγκασθῶσι δι' ὠρισμένων τινῶν ἐξωτερικῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου οὐ μόνον νὰ μὴ τὸν βλάπτωσιν, ἀλλὰ μάλιστα καὶ νὰ ὑπηρετῶσιν αὐτῷ. Ἡ λατρεία ἔχει ἄρα ἐνταῦθα τὸν χαρακτήρα τῆς μαγείας· εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται αἱ θρησκεῖαι τῶν ἰθαγενῶν τῆς Σιβηρίας μετὰ τῶν Σογμάνων αὐτῶν, τοῦτ' ἔστι τῶν ἐξορκιστῶν, γοήτων, ἔτι δὲ καὶ τῶν ἐν Ἀμερικῇ Ἰνδῶν. Προκειμένου δὲ τοῦ λόγου περὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀφρικῆς, ἡ θρησκεία αὐτῶν χαρακτηρίζεται ὡς φетиχισμός. Ἐπειδὴ δῆλα δὴ οἱ μαῦροι λαοὶ πολλάκις λατρεύουσιν ἐξωτερικά τινα ἀντικείμενα ὡς φορέας τοῦ θείου, ὠνόμασαν οἱ ἀνακαλύψαντες Πορτογάλλοι τὰ πράγματα ταῦτα φετίσια, ξόανα· τοῦθ' ὅπερ σημαίνει περίπου φυλακτήριον ἢ βασκάνιον. Ἡ πρότερον κρατοῦσα δόξα, ὅτι οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι ἐταύτιζον ἀπλῶς τὸ θεῖον πρὸς τὰ ἐξωτερικά πράγματα, ἐγκατελείφθη νῦν παρὰ πάντων. Πρὸς διαστολὴν ἀπὸ τῶν μέχρι τοῦδε πολυδαιμονικῶν καὶ μαγικῶν θρησκειῶν ὀνομάζονται αἱ θρησκεῖαι, ἐν αἷς ἐμφανίζεται διατακτικὴ τις ἀρχή, πολυθεϊκαὶ ἐθνικαὶ θρη-

σκεῖαι, ὡς π. χ. ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Αἰγυπτιακὴ. Ἄλλὰ καὶ ἡ διαίρεσις αὕτη τῶν θρησκειῶν ἔχει τὰς ἐλλείψεις αὐτῆς. Διότι τὰ ἐκ τῆς μεθόδου ταύτης προκύπτοντα εἶδη τῶν θρησκειῶν δὲν εἶναι αὐστηρῶς διακεκριμένα, ἀλλὰ δεικνύουσι πολλαχῶς μεταβάσεις. Εὐρίσκει τις δῆλα δὴ ἐνίοτε ἐν ταῖς πολυδαιμονικαῖς καὶ μαγικαῖς θρησκείαις στοιχεῖα πραγματικῆς τινος τάξεως τῶν θεῶν. Τοιοῦτό τι π. χ. ἐμφαίνεται ἐν τῇ τῶν Βορείων Ἀμερικανῶν θρησκείᾳ ἢ πίστις περὶ «τοῦ μεγάλου πνεύματος», ἂν καὶ τοῦτο εἶναι μόνον «*primum inter pares*», πρῶτον ἐν ἴσοις ὡσαύτως ἀπαντᾷ παρὰ πολλοῖς μαύροις λαοῖς π. χ. παρὰ τοῖς Ἀσχάνταις τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς ἢ πίστις εἰς ὑψίστην τινὰ θεότητα, ἣτις ὅμως μένει μακρὰν τοῦ κόσμου καὶ παραχωρεῖ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ εἰς ὑποτελῆ πνεύματα· παρόμοιαι ἔννοιαι ἐμφανίζονται ἐν τῇ σιβηρικῇ θρησκείᾳ συνδεδεμέναι μετὰ πίστεως εἰς πνεύματα· τάνάπαλιν δὲ ἀπαντῶσιν ἐν πολυθεϊστικαῖς θρησκείαις πολλάκις στοιχεῖα εἰς πολυδαιμονικὰς καὶ μαγικὰς θρησκείας ἀναγόμενα. Οὕτω παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἢ ζωολατρεία, ἐν ἣ ἄλλως πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει καὶ τὰ ἀνωτέρω περὶ τοῦ Φετιχισμοῦ εἰρημένα.

4.

Κατὰ τὸν Max Müller, οἱ ἀνατολίται πολλάκις κάμνουσι διαστολὴν μεταξὺ θρησκειῶν ἔχουσῶν βιβλίον τι ἱερὸν καὶ θρησκειῶν ἄνευ τοιούτου. Ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης διακρίνονται ὀκτὼ θρησκείαι, ἔχουσαι ἱερὰ βιβλία. Πλὴν τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ Χριστιανικῆς στηρίζονται δηλαδὴ ἐπὶ

ιερω̄ν γραφῶν αἰ ἐπόμεναι θρησκείαι: ὁ Ἰσλαμισμὸς ἐπὶ τοῦ Κορανίου, ἡ Θρησκεία τοῦ Βράχμα ἐπὶ τοῦ Ἀβάδα, ἡ Ἰρανικὴ ἐπὶ τοῦ Ἀβέστα, ὁ Βουδδισμὸς ἐπὶ τοῦ Τριγιτάκα· ὡσαύτως ὑπάρχουσιν ἱεραὶ γραφαὶ διὰ τὰς δύο σινικὰς θρησκείας ἢ δόγματα τοῦ Κομφουκίου καὶ τοῦ Λαότσα. Ἡ διαίρεσις αὕτη συνδυάζεται πρὸς τὴν ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ δεδομένην. Διότι ὑπάρχουσι μονοθεϊστικαὶ καὶ πολυθεϊστικαὶ θρησκείαι μετὰ ἱερω̄ν γραφῶν. Θὰ προσεκτᾶτο δὲ αὕτη τότε μόνον ὑψηλοτέραν τινὰ ἐπιστημονικὴν ἀξίαν, εἰάν ἡδύνατο νὰ ἐξακριβωθῇ ἐν ποίῳ βαθμῷ καὶ κατὰ ποῖον τρόπον ἐκάστη τῶν εἰρημένων θρησκειῶν στηρίζεται ἐπὶ ἱερᾱς γραφῆς. Ἀκριβῶς δ' ὅμως ἐνταῦθα κεῖνται ἀκόμη μεγάλα ἄλυτα προβλήματα τῆς συγκριτικῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας.

*Ἄλλην τινὰ ἀνάπτυξιν πορίζεται τις ἐκ τῆς ἐρωτήσεως εἰάν θρησκεία τις τάσσηται ὡς θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου ἢ ὡς θρησκεία ὠρισμένου τινὸς λαοῦ. Διότι οὕτω τιθεμένου τοῦ ζητήματος γίνεται δῆλον ἐν πρώτοις, ὅτι πᾶσαι αἰ μὴ ἐπὶ ἱερω̄ν γραφῶν στηριζόμεναι θρησκείαι εἶναι μόνον ἐθνικαὶ θρησκείαι. Μεταξὺ τῶν θρησκειῶν, τῶν ἔχουσῶν ἱερᾱς γραφάς, ἐξέχουσιν ὀριστικῶς ὡς θρησκείαι τῆς ἀνθρωπότητος (ἢ καθολικαὶ) ἡ Χριστιανικὴ, ἡ Ἰσλαμικὴ καὶ ἡ Βουδδιστικὴ. Ἡ δὲ Ἰσραηλιτικὴ ἔχει μὲν τὴν ῥοπὴν ἐπὶ τοῦτο, μένει δ' ὅμως ἐθνικὴ θρησκεία. Ἀναλογιζόμενός τις τὴν λογικὴν σχέσιν, τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τῆς ιδέας τῆς ἐνότητος τοῦ θεοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς ιδέας τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀφ' ἑτέρου, ὧφειλε δικαίως νὰ ἀναμένῃ, ὅτι ἐκάστη μονοθεϊστικὴ θρησκεία

ἤθελεν εἶναι καθολική, καὶ τὰνάπαλιν ἐκάστη καθολικὴ θρησκεία μονοθεϊστικὴ· οὐχ' ἦττον πρὸς μὲν τὸ πρῶτον παρέχει δυσκολίας ἢ Ἰσραηλιτικὴ, πρὸς δὲ τὸ δεύτερον ἢ Βουδδιστικὴ θρησκεία. Εἰδικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς θρησκείας τῆς ἀνθρωπότητος εὐρίσκεται ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ ἰδρυτοῦ· πολλοὶ διατείνονται, ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ ἔχη οὕτως, διότι ἐν τῇ θρησκείᾳ τῆς ἀνθρωπότητος μόνον τὸ πρόσωπον τοῦ ἰδρυτοῦ παριστᾷ τὸ κέντρον τῆς ἐνότητος τῶν ὁμοθρήσκων, ἐν ᾧ ἡ φυσικὴ ἐθνικὴ συνάφεια δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψει. Τῇ γνώμῃ ταύτῃ, ἐπικυρουμένη διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ Ἰσλαμισμοῦ καὶ τοῦ Βουδδισμοῦ, στοιχοῦμεν καὶ ἡμεῖς κατ' οὐσίαν. Οὐχ' ἦττον ὅμως καὶ ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν πάντα δὲν ἔχουσι πραγματικῶς οὕτως, ὡς ἤθελέ τις ἀναμένει κατὰ τὴν λογικὴν παράστασιν. Δὲν δύναται τις δηλαδὴ νὰ εἴπῃ ὅτι πᾶσαι αἱ θρησκείαι, ἐν αἷς ἐμφαίνεται σύντονός τις λατρεία τοῦ ἰδρυτοῦ, εἶναι διὰ τοῦτο καὶ θρησκείαι καθολικαί. Ἐν τῇ περσικῇ θρησκείᾳ, ἣτις ὅμως δὲν εἶναι θρησκεία καθολικὴ, ἐξαίρεται ἡ σημασία τοῦ Ζωροάστρου, καθ' ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ θεωρεῖται ὡς τὸ μέσον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ἡ μετὰ παρέλευσιν τοῦ ὠρισμένου χρόνου γινομένη νίκη τοῦ κράτους τοῦ φωτὸς κατὰ τοῦ κράτους τοῦ σκότους προωδοποιήθη κατ' ἀρχὴν ὑπ' αὐτοῦ (1). Ἔτι ἰσχυροτέρα εἶναι ἢ κατ' εὐθείαν θρησκευτικὴ λατρεία τοῦ Κομφουκίου παρὰ

(1) Σ. Μ. Ἐν τῷ περσικῷ μύθῳ περιέχεται ἡ εἰκὼν ἐμφυλίου πολέμου, μάχης τοῦ φωτὸς πρὸς τὸ σκότος, τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ, τοῦ Ὁρομάζη πρὸς τὸν Ἀριμάνην».

τοῖς ὁπαδοῖς αὐτοῦ· καὶ ὅμως ἡ θρησκεία αὐτῶν ἐπίσης δὲν εἶναι θρησκεία καθολικὴ.

5.

Μετὰ τὴν περιγραφὴν καὶ τὴν ταξινόμησιν τῶν θρησκειῶν ἀκολουθεῖ φύσει ἡ ἔρευνα τῆς ἀξίας αὐτῶν. Καίτοι ὅμως ἐν πρώτοις ἀποβλέπει αὕτη εἰς τὴν ἱστορίαν μιᾶς ἐκάστης τῶν διαφόρων θρησκειῶν, ἐν τούτοις δὲν δύναται νὰ μὴ ἐπισκοπήσῃ καὶ τὰς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεις, ἃς ἐξήσκησαν πολλαὶ θρησκείαι ἐπ' ἀλλήλας, ὡς δύναται τοῦτο νὰ ἀποδειχθῇ· ἀναφέρομεν π. χ. τὰς ἰσχυρὰς Σημιτικὰς ἐπιδράσεις, τὰς ἀπαντώσας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Θρησκείαν, ἐπίσης ὅμως καὶ τὴν ὑπὸ μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἐπιτυχίας στεφθεῖσαν ἀφομοίωσιν τῶν παραληφθέντων ἀνατολικῶν τύπων πρὸς τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα. Ἡ ὑψηλοτέρα σημασία τῶν τοιούτων ἐρευνῶν οὐδαμῶς ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας, ὡς πᾶσα ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, μόνον ἐπὶ τῇ βάσει πολλῶν ἐπὶ μέρους ἐρευνῶν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν μονίμων δυνάμεων καὶ νόμων. Πρὶν λοιπὸν ἐξετάσωμεν τὰς θεωρίας, αἵτινες προὔταθθησαν ἤδη ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν, πρέπει προηγουμένως νὰ προβάλωμεν τὸ ζήτημα, ἐὰν τὸ ἔχειν οἰανδήποτε θρησκείαν εἶναι σταθερὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐν ταύτῃ τῇ ἐρευνῇ πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψει ἐκεῖνα τὰ μέσα τῆς ἀνθρωπότητος, ἅτινα εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τοῦλάχιστον εἶναι τόσοσιν προσιτά, ὥστε νὰ δύναται τις νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καθόλου τὴν ὑπαρξίν ἢ τὴν ἔλλειψιν μιᾶς θρησκείας.

“Οπου τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν θὰ προτείνῃ ἕκαστος ἐκ τῆς ἀπόψεως αὐτοῦ εἰκασίας, αἵτινες ὅμως δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς ἐπιστημονικαὶ βεβαιότητες, ἐφ’ ὅσον δὲν ἀποδεικνύονται διὰ πραγμάτων· ὅσον ἀφορᾷ λοιπὸν εἰς τὴν προσιτὴν ἡμῖν παροῦσαν καὶ παρελθοῦσαν ἀνθρωπότητα, δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ ἔχειν θρησκείαν ὡς σταθερὸν γνῶρισμα αὐτῆς· τοῦτο βεβαίως ἐπιτρέπεται τότε μόνον, ὅταν τις, ὅπως ἡμεῖς, συγκαταλέγῃ τὸ πολυδαιμονικὸν σύμπλεγμα εἰς τὴν θρησκείαν. Εἰς τὸν διίσχυρισμὸν ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀπαντῶσι λαοὶ ἄθρησκοι, δύναται τις νὰ ἀντιτάξῃ τοὺς λόγους τοῦ Tiele «περιηγηταὶ διίσχυρισθέντες τοῦτο ἐξηλέγχθησαν βραδύτερον ὑπὸ τῶν γεγονότων. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἔτι εἷς τινὰς περιστάσεις τὸ πρᾶγμα ἔχῃ οὕτως, αὗται ὡς μερικαὶ ἐξαιρέσεις δὲν ἀποδεικνύουσὶ τι ἐναντίον τοῦ κανόνος. Βεβαίως διατείνονται τινες ὅτι ἡ Θρησκεία καὶ παρὰ λίαν προηγμένοις λαοῖς ἐλλεῖπει ἀπὸ τινων. Χωρὶς νὰ εἰσέλθωμεν ἀκριβέστερον εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο παρατηροῦμεν μόνον, ὅτι εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ἐλλεῖπει μὲν ἢ μέχρι τοῦδε ὠρισμένη θρησκεία π. χ. ἡ Χριστιανικὴ, οὐχὶ ὅμως πᾶσα καὶ ἐκάστη θρησκεία· ἔχει τις ἐν ταύταις ταῖς περιστάσεσιν οὐχὶ σπανίως σχέσιν τινὰ πρὸς τὸ σύμπαν καὶ τὴν τάξιν αὐτοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον θρησκευτικὴν ἢ ἀκολουθεῖ θεωρίας, αἵτινές εἰσι συγγενεῖς τῷ Βουδδισμῷ.

6.

Ἐκ τῶν περὶ τῆς γενικῆς πορείας τῆς ἐξελίξεως τῶν θρησκειῶν προτεινομένων θεωριῶν ἢ ἐκπροσωποῦσα τὴν

ιδέαν ἀριθμεῖ ἤδη τοὺς πλείστους ὀπαδούς, ὅτι πάντοτε τὸ ταπεινότερον χρονικῶς προηγεῖται τοῦ ὑψηλοτέρου, καὶ ὅτι τοῦτο ἀναπτύσσεται ἐξ ἐκείνου καθ' ὠρισμένον τινὰ κανόνα. Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐπίκρισις τῶν θρησκευτῶν θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς βραδύτερον, λαμβάνομεν ἐνταῦθα τὴν ἐν λόγῳ θεωρίαν ἐκ μιᾶς μόνου ἀπόψεως, ἥτοι ὡς παρέχουσιν σχῆμά τι, καθ' ὃ τὰ διάφορα εἶδη τῶν θρησκευτῶν ἱστορικῶς ἀκολουθοῦσι ἀλλήλοις. Ἀμέσως ἐν ἀρχῇ τίθεται δηλονότι τὸ σύμπλεγμα τῶν πολυδαιμονικῶν θρησκευτῶν, ἐξ οὗ ἔπειτα προέρχονται αἱ πολυθεϊστικαὶ ἐθνικαὶ θρησκείαι, αἵτινες ὑπερνικῶσι τὴν πολυθεϊαν διὰ τοῦ πανθεισμοῦ ἢ μονοθεισμοῦ. Ὁ ὀπαδὸς τῆς θεωρίας ταύτης δύναται μὲν νὰ παραδεχθῇ, ὅτι κατὰ τὴν περὶ θρησκευτῶν ἔρευναν ὀφείλει νὰ ἔχη τις πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν προσιτὴν ἡμῖν ἀνθρωπότητα, θὰ ἐξάρῃ δ' ὁμως, ὅτι ὑπάρχουσιν ἱκαναὶ ἐνδείξεις συνιστᾶσαι τὸν πολυδαιμονισμὸν ὡς ἀρχικὴν μορφήν τῶν θρησκευτῶν. Ἀφοῦ ἐν πολλαῖς τῶν θρησκευτῶν δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ μὲν πολυδαιμονικὰς καὶ μαγικὰς ἐπιδράσεις, νὰ καταδείξῃ δὲ τοῦλάχιστον εἰς τινὰς περιπτώσεις, ὅτι ἀκριβῶς ἐν τοῖς στοιχείοις τούτοις διαφαίνεται τρόπον τινὰ προτέρα μορφή τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐθνικῆς θρησκείας, ἐπιτρέπεται ἢ εἰκασία, ὅτι ὁ πολυδαιμονισμὸς εἶνε ἡ πρωτίστη μορφή πασῶν τῶν θρησκευτῶν. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ καὶ σήμερον ἔτι ὑπάρχων πολυδαιμονισμὸς λαῶν στερουμένων ἡμερώσεως καὶ ἱστορίας ὑπολαμβάνεται ὡς τὸ οἶονεὶ νεναρκωμένον καὶ ἀπολελιθωμένον λείψανον τῆς ἀρχικῆς θρησκείας τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅσον ἀφορᾷ ἐν πρώτοις τὸ τελευταῖον σημεῖον εἶνε πολὺ ἀμφίβολον ἂν εἶνε ἀξία παραδοχῆς ἢ θεωρίας, καθ'

ἦν ὑπάρχουσι λαοὶ στερούμενοι ἐντελῶς θρησκείας. Δὲν εἶνε πιθανόν, ὅτι οὗτοι διὰ πολλῶν χιλιετηρίδων διετήρησαν τὴν αὐτὴν κατάστασιν τῆς θρησκείας· τούναντίον ἐπιβάλλεται ἢ πιθανότης, ὅτι οὗτοι ἐξέπεσαν ἐξ ὑψηλοτέρων βαθμίδων τῆς θρησκείας· παρά τισι λαοῖς, π. χ. τοῖς κατοικοῖς τῆς Αὐστραλιακῆς ἡπείρου, πολλοὶ ἐρευνηταὶ νομίζουσιν, ὅτι ἐν τῇ νῦν αὐτόθι ἐπικρατούσῃ πολυθεῖα διαφαίνεται ὡς βάσις αὐτῆς ὑψηλότερα τις θρησκευτικὴ μορφή· πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν τὸ ζήτημα περὶ τῆς καθόλου σημασίας τοῦ προταθέντος σχήματος (ἢ τύπου) τῆς ἐξελίξεως εἶνε ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ σπουδαιότερον. Δεδόσθω, ὅτι εἰς ὅλας τὰς καθολικὰς θρησκείας δύνανται νὰ καταδειχθῶσι τὰ ἄλλα εἶδη τῆς θρησκείας ὡς ἱστορικῶς προηγηθεῖσαι βαθμίδες, ὅπερ δὲν ἔχει οὕτω· διότι τότε δὲν θὰ εἵχομεν ἀκόμη ἐν τῷ τύπῳ τῆς ἐξελίξεως νόμον τινὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας, οὐδὲ θὰ ἠδυνάμεθα προσέτι νὰ δείξωμεν, ὅποια δυνάμεις ἐπενεργοῦσι διὰ τῆς κανονικῆς σχέσεως αὐτῶν, ὥστε ἢ πορεία νὰ εἶνε ἀκριβῶς αὕτη καὶ οὐχὶ ἄλλη· τὸ κενὸν τοῦτο πληροῖ ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις φιλοσοφικὴ τις θεωρία, περὶ ἧς θέλομεν ἤδη πραγματευθῆ.

7.

Ὁ πυρὴν τῆς εἰρημένης θεωρίας κεῖται ἐν τῇ ἰδέᾳ, ὅτι τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας ὀφείλουσι τὴν γένεσιν αὐτῶν εἰς ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικότητος. Ἄνθρωποι ἀπαίδευτοι δὲν ἔχουσιν ἀκόμη τὴν συνείδησιν ὅτι εἶνε μέλη ἑνὸς μεγάλου

σύμπαντος, τούτου δ' ἔνεκα ὑπολαμβάνουσιν ὅλα τὰ πράγματα μόνον ὡς ἐπὶ μέρους καὶ κατ' ἰδίαν ὑφιστάμενα, καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν πρὸς ἑαυτοὺς μόνον ὡς αὐτομάτους καὶ αὐθαιρέτους· τοιοῦτοι πρέπει νὰ ᾧσι καὶ οἱ θεοὶ αὐτῶν. Εὐθύς δ' ὁμως ὡς συντελεσθῆ ἡ πρώτη γνῶσις τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἀποδίδεται ἀμέσως εἰς τοὺς θεοὺς τὸ ἐπίθετον φορέων καὶ πρωταιτίων. Ἀντιστοίχους ἐνεργείας ἐξασκεῖ ἡ εἰκὼν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἐφ' ὅσον οὗτος οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἄγριος περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀγών, ἐπὶ τοσοῦτον θαυμάζεται παρὰ τοῖς θεοῖς μόνον ἡ φυσικὴ δύναμις αὐτῶν. Ἐπικαλοῦνται μὲν καὶ ποθοῦσιν αὐτοὺς ὡς συμμάχους, ἀλλὰ δὲν ἔχουσι πίστιν εἰς αὐτοὺς ὡς ὄντας ἀνυπολογίστους. Ἄλλ' ὅταν βραδύτερον ἐπικρατήσῃ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς ὑποχρεώσεως, τότε καὶ οἱ θεοὶ θεωροῦνται ἀμέσως ὡς πρωταίτιοι καὶ προστάται τῆς ἠθικῆς τάξεως. Ἐπὶ ἔτι ὑψηλοτέρας βαθμίδος τοῦ πεπολιτισμένου καὶ ἠθικοῦ βίου ὁ ἄνθρωπος κατανοεῖ σαφέστερον τὴν συνάφειαν πάσης ὑπάρξεως καὶ συναισθάνεται ὁσημέραι μᾶλλον τὴν ἀνάγκην ἐνιαίας τινὸς αἰτίας τοῦ κόσμου· ὡσαύτως ἔμαθε νὰ ἀναφέρῃ πάσας τὰς προσπαθείας αὐτοῦ εἰς ἓνα ὑψηλότερον σκοπὸν τοῦ βίου· ὡς κάτοπτρον τοιοῦτου τινὸς ἀνθρωπισμοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ μόνον ὁ μονοθεϊσμός. Προτιθέμενοι νὰ ἐξετάσωμεν τὴν θεωρίαν ταύτην μόνον ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν γεγονότων τῆς ἱστορίας παραδεχόμεθα πρὸς στιγμὴν, ὅτι εἰς πολλὰς περιστάσεις μεταβολαὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου φαίνονται χρονικῶς συνδεδεμέναι μετὰ τινος μεταβολῆς τῆς θρησκείας· τοῦτο δὲ τὸ φαινόμενον ἀναφέρεται ὡσαύτως

καὶ εἰς τοιαύτας μεταβολὰς ἀμφοτέρων τῶν κύκλων πολιτισμοῦ καὶ θρησκείας, ἃς συνήθως κρίνομεν ὡς προόδους. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα πρέπει νὰ ἐξετάσῃ μόνον τὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις τῶν ἀμοιβαίων τούτων προόδων. Διότι ἐνταῦθα ὑπάρχουσι διάφοροι ἐνδεχόμενοι περιστάσεις, ἐκάστη δὲ ἐπὶ μέρους ἱστορικὴ περίπτωσις πρέπει νὰ ἐξετασθῇ κατ' ἰδίαν. Ὑπάρχουσιν μὲν περιπτώσεις, καθ' ἃς πρόοδοι τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικότητος ἐπέδρασαν φανερῶς ὡς μέσα καθαρισμοῦ καὶ ἠθικοποιήσεως ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων καὶ παραστάσεων, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ὡσαύτως καὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἡ πρόοδος τοῦ ἑνὸς μέρους τόσον ἀμέσως εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τῆς προόδου τοῦ ἄλλου, ὥστε δὲν δυνάμεθα εὐκόλως νὰ διαγνώσωμεν ποῦ κεῖται ἡ προτεραιότης. Ἄν τις π. χ. ἐπισκοπήσῃ τὴν ἐπιρροὴν τῶν Δελφῶν κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τῆς ἐν ταῖς Δωρικαῖς πολιτεαῖς ἐμφανιζομένης ἀναπτύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου θέλει ἴδει, ὅτι ἐνταῦθα ἀμφοτέραι αἱ πρόοδοι χωροῦσιν ἐκ παραλλήλου. Καὶ ὅμως ὁ κύριος μοχλὸς ἀναμφιβόλως κεῖται ἐντὸς τοῦ ἀμέσου συνδέσμου εἰς τὸ μέρος τῆς θρησκείας. Ἐτι σαφέστερον εἶνε, ὅτι ἡ μεταρρύθμισις τοῦ 16^{ου} αἰῶνος δὲν ἔχει εἰς τὸ σύστημα τῆς κλασικῆς παιδείας τὴν τελευταίαν κινουσαν αἰτίαν αὐτῆς, ἀλλ' ἀπλῶς εἰς τινὰ θρησκευτικὴν μετάπλασιν, ἐπιτελεσθεῖσαν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν μεταρρυθμιστῶν. Πρὸς τούτοις κατὰ τὴν γένεσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Βουδδισμού μικρᾶς τυγχάνει ἐπιβεβαιώσεως ἡ χρονικὴ σύμπτωσις ἀμφοτέρων τῶν προόδων. Βεβαίως συνειθίζει τις προκειμένου περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἴδου-

σιν τῆς Ῥωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας μετὰ τῆς κοσμοπολιτικῆς αὐτῆς ἡμερώσεως ὡς καὶ τὴν κοσμοπολιτικὴν ἠθικὴν τῶν Στοικῶν. Ἄλλ' ἑλλείπει πᾶσα ἀπόδειξις, κατὰ πόσον τὰ σημεῖα ταῦτα ἠδύνατο νὰ ἐπηρεάσῃ τὸ πρόσωπον τοῦ ἰδρυτοῦ. Δύναται τις μὲν νὰ παραδεχθῆ, ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν αὐτῆς προϋποθέτει ὠρισμένην τινὰ κατάστασιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικότητος, ἀλλ' ἀκριβῶς αἱ ἀρχαὶ αὐτῆς δεικνύουσι σαφῶς, ὅτι ἐκεῖνο τὸ προϋποτεθὲν στοιχεῖον οὐδαμῶς εἶνε ἡ ἐνεργοῦσα αἰτία τῆς γενέσεως αὐτῆς· πόσον ὀλίγον ἀπλαῖ πρόοδοι τοῦ πολιτισμοῦ ἰσχύουσι νὰ ἀνανεώσωσιν ἀρχαίαν τινὰ θρησκείαν ἢ νὰ πλάσωσι νέαν δεικνύει σαφέστατα ἡ μεταγενεστέρα ἀρχαιότης μετὰ τῶν πολυθεϊστικῶν τάσεων αὐτῆς καὶ μετὰ τῶν ἀποπειρῶν πρὸς θρησκευτικὰς ἀναμορφώσεις.

Τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἱστορικῶν γεγονότων κριτικὴν ἐξέτασιν ἠδύνατό τις ἄλλως νὰ ἐπιχειρήσῃ ἐφαρμόζων ἐπίσης καὶ τὴν ἀντίθετον θεωρίαν· τινὲς δηλονότι διῆσχυρίσθησαν, ὅτι πολιτισμὸς καὶ θρησκεία ἔχουσι πρὸς ἀλληλασχέσιν ἀρνητικὴν. Ὅσον ἰσχυρότερον καθίσταται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ εἰσέτι ὑπὸ τοῦ πολιτισμοῦ οὐ δαμασθεῖσα φύσις τόσον μείζονα ἔντασιν λέγεται ὅτι λαμβάνει ἡ θρησκεία, καὶ τὰνάπαλιν ὅσον μᾶλλον προοδεύει ὁ πολιτισμὸς τοσοῦτον ἀσθενεστέρα γίνεται ἡ θρησκεία.

Τὴν κριτικὴν ταύτης τῆς γνώμης παραλείπομεν, πρῶτον ὡς μὴ ἀναγκαίαν εἰς τὸν σκοπὸν ἡμῶν καὶ δεύτερον διότι ὡς πρὸς τινὰ σημεῖα ἐγένοντο ἤδη ἀνωτέρω ὑπαινιγμοὶ τινες. Ἐξ ὅλων τούτων ἔπεται λοιπόν, ὅτι ἡ κριτικὴ ἐπιστήμη

τῆς θρησκείας δὲν εἶναι ἀκόμη εἰς θέσιν νὰ ὀρίσῃ νόμον τινὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας. Ἐκάστη ἀπόπειρα τοιούτου ὀρισμοῦ στηρίζεται μὲν ἐπὶ τινων γεγονότων, ἀγνοεῖ δ' ὅμως ἄλλα. Ἡ βᾶσις αὐτῆς κεῖται κυρίως εἰς ὠρισμένην τινὰ ἀντίληψιν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας, ἣτις δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ διὰ τῶν μέσων τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας ἀλλὰ μόνον διὰ τῶν μέσων τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας.

8.

Τὸ θετικὸν ἐξαγόμενον τοῦ Α'. κεφαλαίου δυνάμεθα νὰ ὑποτυπώσωμεν ὡς ἐξῆς. Ἀπεδείχθη, ὅτι τὰ φαινόμενα τοῦ βίου, ἅτινα συνήθως χαρακτηρίζονται ὡς θρησκεία, ἀποτελοῦσι πραγματικῶς ὁμοειδῆ τινὰ σπουδαίαν ὁμάδα· παρ' οὐδενὶ λαῶ ἑλλείπουσι καθ' ὀλοκληρίαν. Ἐπηρεάζονται μὲν πολλαχῶς ὑπὸ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐπιδρῶσι δ' ὅμως ἐπ' αὐτῶν. Διὰ τοῦτο εὐλόγως δυνάμεθα, τὴν λέξιν «θρησκεία» νὰ διασαφηνίσωμεν ἤδη δι' ὀρισμοῦ, συμπεριλαμβάνοντος ἐξωτερικῶς τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ὅλης ὁμάδος: Θρησκεία ὑπάρχει πανταχοῦ ὅπου ἡ πεποίθησις περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς ἢ περισσοτέρων θείων ὄντων τοσοῦτον ζωηρῶς ἐξεικονίζεται ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ὥστε οὗτοι αἰσθάνονται ἑαυτοὺς ἐξηρητημένους ἐξ ἐκείνων καὶ ὑποχρεωμένους εἰς αὐτά, τὴν ἀντίληψιν δὲ ταύτην ἐκφράζουσιν ἔπειτα δι' οἰωνδήποτε πράξεων. Ἐὰν ὁ Βουδδισμὸς φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάγεται ὑπὸ ταύτην τὴν ἔννοιαν τῆς θρη-

σκείας, ἃς λάβη τις ὑπ' ὄψει τὰ ἐν τῷ γ' κεφαλαίῳ περὶ αὐτοῦ εἰρημένα. Ἐκτὸς τούτου δύναται τις ἴσως νὰ εἴπῃ ὅτι ἐν τῷ ἀρχικῷ Βουδδισμῷ ἡ πίστις εἰς θεοὺς φαίνεται τρόπον τινὰ ἀντικαθιστάμενη διὰ τινος ἄλλης πίστεως, ἥτοι διὰ τῆς πίστεως εἰς μεταφυσικὴν τινὰ τάξιν τοῦ παντός, καθ' ἣν ὁ ἐν ἀσκήσει ζῶν καὶ τὴν ἀγάπην ἐξασκῶν ἐπιτυγχάνει ἀσφαλῶς τὴν μακαριότητα (τὴν Nirwana) οὐχ ὑποκείμενος εἰς τὴν ἀτελεύτητον μετεμψύχωσιν. Ὑπὸ ταύτην τὴν ἔννοιαν ὁ Βουδδισμὸς δὲν εἶνε μόνον ἀπλὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ θρησκεία ἄνευ μὲν θεότητος, ὅμως δὲ μετὰ τινος θείας, τοῦτ' ἔστι τὸν κόσμον διοικούσης τάξεως. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸ τελευταῖον μέρος τῆς παραστάσεως τοῦ ὁρισμοῦ, τοῦτο ἐξεφράσθη ἴσως ἀρκούντως ἐκτεταμένως, ὥστε νὰ συμπεριλάβῃ καὶ ὅ,τι συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς ταπεινοτάτη καὶ ὅ,τι ὡς ὑψίστη μορφή τῆς λατρείας.

Διὰ τοῦ ὁρισμοῦ περιγράφεται τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκευτικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ παρατηρητέα τὰ ἐξῆς δύο.

Πρῶτον μὲν πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐκάστη θρησκεία ὑπάρχει ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπὸ τὴν μορφήν ὑποκειμενικοῦ τινος συμβάντος. Ἐὰν τοῦτο τὸ συμβάν ἔπαυεν ὀριστικῶς, αὐτὴ ἢ ἰδίᾳ θὰ ἐξηφανίζετο. Ἄρα πρέπει νὰ ἀναλύσωμεν διὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας τὰ συμβάντα ταῦτα.

Δεύτερον δὲ πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐκάστη θρησκεία παρίσταται ὡς ἀντικειμενικὴ πνευματικὴ δύναμις, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ἀριθμὸς τις ἀνθρώπων. Ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει δὲν φαίνεται οὕτως, ὡς

ἐὰν ἦτο ἀνάγκη νὰ παράγῃται ἡ θρησκεία ὑφ' ἐκάστου ἀνθρώπου τρόπον τινὰ ἐκ νέου· πολλῶ δὲ μᾶλλον παρίστανται ἤδη τὰ φαινόμενα τῆς ὑποκειμενικῆς εὐσεβείας ὡς προϊόντα αὐτῆς. Διὰ τοῦτο πρέπει ἡ ἀνάλυσις ἡμῶν νὰ ἀναφέρῃται εἰς τοῦτο τὸ ἀντικειμενικὸν μέρος τῆς θρησκείας. Τοῦ ζητήματος τούτου περὶ τῆς κρίσεως τῶν διαφόρων θρησκειῶν πρέπει νὰ ἐπιληφθῶμεν μόνον μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀναλύσεως.

Β΄.

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΕΝ ΕΝΙ ΕΚΑΣΤῳ ΑΝΘΡΩΠῳ

Προεισαγωγικαὶ παρατηρήσεις

Ἐὰν τὸ ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὀρισμῷ ἐμπεριεχόμενον ἄθροισμα τῶν γνωρισμάτων ὑπάρχῃ ὡς ὑποκειμενικὸν συμβεβηκὸς ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ, τότε τὸ πρῶτον θέμα τῆς ἀναλύσεως διεσαφηνίσθη ἱκανῶς διὰ τῶν νεωστὶ ἐκ διαφόρων μερῶν προταθεισῶν θεωριῶν. Δὲν δύναται τις πλέον νὰ ἀπαιτήσῃ μόνον ψυχικὴν ἐνέργειαν διὰ τὴν θρησκείαν. Διότι ἕκαστος κατανοεῖ, ὅτι πᾶσαι αἱ ψυχολογικαὶ ἐνέργειαι συνεργοῦσιν ὁπωσοῦν ἀπὸ κοινοῦ ἐν τῷ θρησκευτικῷ φαινομένῳ· πρόκειται μόνον περὶ τοῦ ζητήματος, ποία ἐξ αὐτῶν κυρίως πρωταγωνιστεῖ, ὑποτάσσουσα τρόπον τινὰ τὰς ἄλλας ὑφ' ἑαυτήν.

1.

Διάφορα τεκμήρια συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς ιδέας, ὅτι ἡ ὀριστικὴ ἀξία πρόκειται νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν παραστατικὴν ἐνέργειαν. Ἐν πρώτοις δύναται τις νὰ ὑποδείξῃ τὴν μέθοδον τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας· ὁ θέλων δηλαδὴ νὰ ἐξετάσῃ οἰανδήποτε θρησκείαν βεβαίως θὰ ἐρωτήσῃ ἐν πρώτοις περὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἐπικρατουσῶν παραστάσεων τῆς θεότητος, ὡσαύτως δὲ καὶ περὶ τῶν παραστάσεων, ἅς οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἄνθρωποι ἔχουσι περὶ τῆς ὑπεξουσιότητος καὶ ὑποχρεώσεως αὐτῶν ἀπέναντι τῆς θεότητος· εἶναι βεβαίως φανερόν, ὅτι ὅπως μεθ' ὅλων τῶν παραστάσεων, οὕτω πρὸ πάντων καὶ μετὰ τῶν θρησκευτικῶν συνδέονται ἀναγκαίως ὠρισμένα συναισθήματα, ἀλλὰ τὸ εἶδος τῶν τελευταίων τούτων φαίνεται, ὅτι προκύπτει ἀφ' ἑαυτοῦ ἐκ τῆς ποιότητος τῶν πρώτων. Μετὰ τῆς φοινικικῆς παραστάσεως περὶ τοῦ Moloch καταφανῶς συνδέονται διάφορα συναισθήματα ἢ μετὰ τῆς χριστιανικῆς παραστάσεως περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ ἐν οὐρανοῖς πατρός. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ αἱ πράξεις τῆς θρησκευτικῆς θελήσεως λαμβάνουσι τὴν εἰδικὴν διεύθυνσιν αὐτῶν ἐκ τῆς θρησκευτικῆς παραστάσεως. Ὁ γινώσκων ἄρα ταύτην ἔχει τὰ μέσα, ὅπως ἀνασυστήσῃ τὸ ὅλον θρησκευτικὸν φαινόμενον.

Ἡ ἄρτι γενομένη σκέψις δύναται νὰ ἔχῃ διὰ τὴν ἡμετέραν ἔρευναν τῆς θρησκείας ἰσχύν, ἀλλὰ κυρίως ἀποδεικτικὴν δύναμιν λαμβάνει τότε μόνον, ὅταν ὑποστηρίξῃται διὰ χαρακτηριστικῶν σημείων αὐτοῦ τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονό-

τος. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἐξάρωμεν ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει ἐν πρώτοις τὴν θρησκείαν, τὴν παραδοθεῖσαν αὐτῷ ὑπὸ τῶν γονέων καὶ παιδαγωγῶν αὐτοῦ. Παρεδόθη δ' ὅμως αὐτῷ τὸ σύμπλεγμα τῶν παραστάσεων αὐτῆς βεβαίως ἀμέσως μετὰ τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα πάντοτε συνεδέοντο μετ' αὐτῶν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν παραδιδόντων. Τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τῶν παραστάσεων ἀποτελεῖ ἔπειτα ἐν ἑκάστῳ θρησκευτικῷ βίῳ, ἔφ' ὅσον οὗτος εἶνε ἰκανῶς ἀμέσως ἐν αὐτῷ τῷ ὑποκειμένῳ, τρόπον τινὰ τὸν πυρῆνα, καθ' ὃν πρέπει νὰ ἐξετάζωνται καὶ ὀρίζωνται πᾶσαι αἱ αὐτόματοι θρησκευτικαὶ κινήσεις. Πολλάκις δηλονότι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ὁρμῇ τοῦ βίου καὶ τῇ θυέλλῃ τῶν παθῶν ἀπαιτεῖ πολλά παρὰ τῶν θεῶν, ὅσα οὗτοι κατὰ τὴν φύσιν αὐτῶν δὲν δύνανται νὰ παρέξωσιν. Ἄμα δ' ὅμως τοῦτο ἀναγνωρισθῆ ἐν τινι περιπτώσει, ἐπέρχεται πράϋνσις. Ἀλλὰ τοῦτο ἐμφαίνει ὅτι ὁ θρησκευτικὸς βίος τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνθρώπου ὑπετάγη πάλιν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ δι' αὐτὸν ἰσχύοντος συμπλέγματος τῶν παραστάσεων.

2.

Δύναται τις νὰ παραδεχθῆ τὰ εἰρημένα ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις καὶ ὅμως νὰ νομίζῃ, ὅτι τὸ συναισθάνεσθαι πραγματικῶς ἔχει μεγαλυτέραν σημασίαν ἐν τῇ θρησκείᾳ. Ἐνταῦθα εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀναλογισθῆ τις πάντα ἐκεῖνα τὰ σημεῖα τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος, ἐν οἷς τοῦτο εἶνε ἰδίως ζωηρόν, ἦτοι τὰ σημεῖα τῆς προσευχῆς. Οἱ ἄνθρωποι ἐν πάσαις ταῖς θρησκείαις προσεύχονται πολὺ, διότι ἡ προσευχὴ ἀνή-

κει εἰς τὰ προστεταγμένα θρησκευτικὰ καθήκοντα· ὡς πρὸς τοῦτο ἄρα διατελεῖ τὸ γεγονός ἀκόμη ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς θρησκευτικῆς παραστάσεως, τούτου δ' ἔνεκα μεταχειρίζονται εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς προσευχῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὠρισμένον τινὰ τύπον. Ἄλλο δ' ὅμως μέγα σύμπλεγμα προσευχῶν προκύπτει ἀμέσως ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἀνάγκης πρὸς ἐσωτερικὴν ἢ ἐξωτερικὴν βοήθειαν· προσεύχεται τις ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τινος ἀσθενείας, ὑπὲρ διατηρήσεως τῆς ἐξωτερικῆς ἢ ἐσωτερικῆς εὐεξίας, τοιοῦτοτρόπως δὲ κεῖται ὁ κύριος μοχλὸς τοῦ γεγονότος καταφανῶς εἰς τὸ συναίσθημα τῆς χαρᾶς ἢ τῆς λύπης. Ἡ ὅλη οὐσία τῆς θρησκευτικῆς ιδέας ἐξεταζομένη ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔποψιν ἔχει μόνον τὴν σημασίαν μέσου πρὸς τέρψιν τοῦ ἀνθρωπίνου θυμικοῦ. Ἡ λανθάνουσα κυριαρχία τοῦ συναισθητικοῦ ἐπὶ τοῦ παραστατικοῦ ἐπικυροῦται ἐν πρώτοις κατὰ τὰς ἄνωθι εἰρημένας στιγμάς, ἀλλ' ἴσως ἐκτείνεται ἔτι περαιτέρω. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ οὕτω παραδεδομένων θρησκευτῶν μεταβαίῃ εἰς ἄλλην θρησκείαν, πράττει τοῦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διότι σύνοιδεν, ὅτι ἡ θεότης, εἰς ἣν μέχρι τοῦδε ἐπίστευε, δὲν δύναται πλέον νὰ παρέχῃ αὐτῷ οὐδεμίαν βοήθειαν. Ἡ ἀδάμαστος ἐπιθυμία τῆς ψυχῆς πρὸς τέρψιν, τοῦτ' ἔστι πρὸς χαρὰν, παρακινεῖ τὸν ἄνθρωπον νὰ δοκιμάσῃ νέον τι σύμπλεγμα θρησκευτικῶν παραστάσεων. Ἐπὶ τοῦ γεγονότος τούτου δύναται νὰ στηριχθῇ ἡ εἰκασία, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ παράστασις δέχεται ἐκ μέρους τοῦ συναισθητικοῦ καὶ τὰς συνήθεις παραστάσεις κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῆς δύναμιν. Ὅσον μείζονα βοήθειαν λαμβάνει τις παρὰ τῆς θεότητος αὐτοῦ, τόσον πραγματικωτέρα φαίνεται οὕσα αὕτη καὶ τόσον

μᾶλλον ἢ παράστασις αὐτῆς ἔχει τρόπον τινὰ τὸ ζωηρὸν χρῶμα τοῦ βίου. Τὸ ἐν τῷ Α' κεφαλαίῳ ῥηθέν, ὅτι πᾶσαι αἱ αὐτόματοι θρησκευτικαὶ κινήσεις πρέπει νὰ ἐξετάζωνται καὶ καθορίζωνται κατὰ τὸ ἅπαξ ὠρισμένον σύμπλεγμα τῶν ιδεῶν, δύναται ἄρα νὰ ἦνε ὀρθόν. Ἄλλ' ἀκριβῶς τὴν στερεότητα ταύτην τῆς θρησκευτικῆς παραστάσεως θὰ ἠθέλομεν ἤδη προθύμως νὰ ἐννοήσωμεν ἐκ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ συναίσθημα. Ἐκ τούτου δὲ ἠθελε προκύψει ἡ ἐπομένῃ γενικὴ θεωρία. Ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ ἐξωτερικῶς μὲν καὶ κατ' ἐπίφασιν ἐπικρατεῖ τὸ παραστατικόν, κατὰ βάθος ὅμως τὸ συναισθητικόν.

3.

Παρερχόμενοι πρὸς στιγμὴν τὴν διαφορὰν τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν ἐρωτῶμεν, ἂν ἡ ἡμετέρα ἀνάλυσις προήγαγεν εἰς φῶς πραγματικῶς ἅπαντα τὰ στοιχεῖα τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος. Μέχρι τοῦδε ἐφαίνετο ὡς ἂν ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίζωνται ὡς ἰδέα πᾶν ὅτι ἐν αὐτῷ δὲν εἶναι συναίσθημα, ἐπιθυμία καὶ θέλησις. Περὶ τῆς παραστάσεως διῆσχυρίσθημεν ἐν τῷ β' κεφαλαίῳ, ὅτι τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῆς δύναμιν ὀφείλει εἰς τὸ συναισθητικόν. Ὅμοια συμβαίνουσι καὶ εἰς ἄλλους κλάδους τοῦ βίου. Οὕτω π. χ. φαντάζεται τις πολλάκις ζωηρότατα τερπνάς μὲν, ἀλλὰ μὴ ὑπαρχούσας θέσεις ὡσαύτως οὐχὶ σπανίως ἢ παράστασις ἀπόντων προσώπων εἶναι καθ' ὑπερβολὴν ἐναργής, καὶ ὅμως δὲν προσαγορεύομεν αὐτά. Τοῦναντίον ἐν πάσῃ θρησκείᾳ ἢ ἐν λόγῳ θεότης πραγματικῶς προσαγορεύεται. Τοῦτο δὲ σημαίνει

ὅτι αὕτη διὰ τὴν συνείδησιν τῶν ὀπαδῶν αὐτῆς ἔχει ἄμεσον σχέσιν, ἂν καὶ οὐχὶ σωματικὴν παρουσίαν. Ἐπειδὴ ὁμοῦς εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ἐνταῦθα δύναται τις ἔτι νὰ μεταχειρισθῆ τὴν λέξιν παρὰστασις, διὰ τοῦτο ἀκριβεστέρα τις ἐξέτασις τοῦ πράγματος καθίσταται ἀναγκαία· τὰ σωματικὰ ὄντα ἔχουσι ἐπίσης ἄμεσόν τινα παρουσίαν δι' ἡμᾶς, πᾶσα δὲ ἡ σχέσις ἡμῶν πρὸς αὐτὰ στηρίζεται ἐπὶ ταύτης τῆς προϋποθέσεως. Ἐὰν ἀναλύσωμεν ἀκριβέστερον θὰ εὕρωμεν, ὅτι μόνον μέρος τι τῶν ὑπ' ὄψει λαμβανομένων συμβάντων εἰσέρχεται εἰς τὴν συνείδησιν. Βλέπομεν, ἀκούομεν, κ. λ. π. μετὰ συνειδήσεως, σκεπτόμεθα κατὰ ταύτας τὰς πράξεις περὶ τῶν σχέσεων τῶν οὕτω παρατηρουμένων πραγμάτων, ἔχομεν ἄρα γνῶσιν τῶν παραστάσεων τούναντίον δὲν ἔχομεν συνείδησιν, ὅτι αὐτὴ ἤδη ἡ στοιχειώδης ἐνέργεια τῆς αἰσθήσεως δὲν εἶναι ἄλλο τι ἢ τροπὴ σωματικῶν συμβάντων εἰς ψυχικά. Ἄν λοιπὸν ἐν τῇ αἰσθητῇ παρουσίᾳ ἀνταγωνίζεται ἀσυνείδητός τις ψυχικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι ὅλως ἀπίθανον ὅτι καὶ ἐν τῇ πνευματικῇ παρουσίᾳ τῆς θεότητος δύναται νὰ συμβαίῃ τι παρόμοιον. Ἐὰν ἐπισκοπήσωμεν δηλονότι τὰ ὑψιστα σημεῖα τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ἰδίως τὴν προσευχὴν ἀπλῶς ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης, θὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐνταῦθα κυρίως ὁμιλεῖ μόνον πρὸς ἑαυτόν. Εἰς τὴν ἡμετέραν ἐμπειρίαν ἐδόθησαν μόνον σωματικὰ πραγματικὰ καὶ μόνον ἀνθρώπιναι ψυχικαὶ κινήσεις, ἀλλ' οὐδὲ μία οἰαδήποτε θεότης. Καίτοι λοιπὸν ἐδόθη τῷ εὐσεβεῖ μόνον τὸ αὐτό, ὅπερ καὶ πᾶσι τοῖς ἄλλοις, ἐν τούτοις ἔχει τὴν θεότητα αὐτοῦ ἀμέσως παροῦσαν πρὸς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τούτου προτείνου-

μεν τὴν ὑπόθεσιν ἀσυνειδήτου τινὸς ψυχικῆς ἐνεργείας, δι' ἧς γεννᾶται θεότης τις καὶ δὴ παροῦσα διὰ τὸν ἄνθρωπον.

Ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι μεταξὺ τῆς ἐνεργείας ταύτης ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ κόσμου τῶν κοινῶν πραγμάτων καὶ συμβάντων ἀφ' ἑτέρου ὑφίσταται ὁμοία τις σχέσις, ὅπως μεταξὺ τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας τῆς αἰσθήσεως καὶ τῶν σωματικῶν κινήσεων π. χ. τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ αἰθέρος.

Ὅπως ἐνταῦθα τὸ σωματικὸν διὰ τὴν ψυχὴν γίνεται ψυχικόν, οὕτως ἐκεῖ ἤθελε γίνεσθαι τὸ κοινὸν ὄν διὰ τὴν ψυχὴν ὑπερφυσικόν. Οὐχ ἦττον τὸ πρῶτον καὶ κατὰ πολὺ ἰσχυροτέραν εὐσέβειαν μεταβάλλεται εἰς τὸ τελευταῖον, ἐπίσης δὲ δὲν λαμβάνονται αἰσθητὰ πράγματα ὅλως ἀμέσως ἀντὶ θεῶν. Διὰ τοῦτο ἡ ἀσυνείδητος ἐνέργεια πολλῶ μᾶλλον θὰ συνίστατο εἰς τοῦτο, ὅτι τρόπον τινὰ πέρα τοῦ ἐπιγείου τίθεται τι ὑπερφυσικόν, ὅτε μὲν μόνον ὡς ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις αὐτοῦ, ὅτε δὲ ὅλως ἀνεξάρτητον μέγεθος. Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιστάσεσι τὸ ὑπερφυσικόν ἐστὶ ψυχικόν τι ὄν, τοῦτ' ἐστὶ ζῶν ὑποκείμενον πράξεων, ἐκδηλουμένων ἐν τοῖς γηϊνοῖς γεγονόσι τοῖς τε σωματικοῖς καὶ τοῖς ψυχικοῖς. Ἐὰν ὀνομάσωμεν τὴν ἐνταῦθα προϋποτεθεῖσαν ἀσυνείδητον ἐνέργειαν θρησκευτικὴν θεωρίαν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς τὰ ὑπ' αὐτῆς μεταβαλλόμενα στοιχεῖα προσωπικότητα καὶ ὑπερφυσικότητα. Ἄλλως τὸ τελευταῖον στοιχεῖον ἔχει εἰς πολλὰς περιπτώσεις μόνον τὴν σημασίαν σχετικῶς ὑψηλοτέρου τινὸς ὄντος.